

БАБИН ЯР: ЖИВА ПАМ'ЯТЬ... УРОКИ МИНУЛОГО?

У катастрофі європейського єврейства ХХ століття є свої символи. Один із них – Бабин Яр. Жодного серйозного наукового дослідження цієї трагедії не існує. Навіть кількість загиблих називається від 34 до 200 тисяч. Це європейці знають усіх своїх загиблих поіменно, ми ж і досі кількість жертв Другої світової війни на терені колишнього Радянського Союзу визначаємо від 20 до 40 – 50 мільйонів. Бабин Яр для світу став символом трагедії. Для влади він був одним з «об'єктів», якого дуже хотіли позбутися (як і Биковні, як і Києво-Могилянської академії, як і Катині...) А чого варту була боротьба суспільства за пам'ятник у Бабиному Яру, нехтування владою низки блискучих проектів і встановлення, нарешті, символу зі скульптурної класики сталінізму, який не має жодної ознаки єврейськості цієї трагедії? А потім були спроби забудови на кістках загиблих парку розваг – чудом не побудували. А ще потім – цинічні розгони людей, які приходили в роковини розстрілу на це місце... Боже, я пишу цю хронологію цинізму, паплюження пам'яті народу, знуцання над найсвятішим – прахом загиблих, – і розумію, що в той жорстокий час в цьому не було нічого особливого... Чи не так страшно вбивали пам'ять у інших народів, коли і для українців «не було» трагедії голоду 1933 року, ні своєї історії чи літератури, коли вбивали не фігурально, а фізично тисячі людей, які не погоджувалися бути манкуртами. А яка жахлива історія виселених – депортованих Сталіним – народів: кримських татар, німців з України та Росії, калмиків...

Усе так. Я не виокремлюю свого болю, болю мого народу. Але я хочу, я мушу про це знати. І мої діти мають знати. І ви, і ваші діти, читачу. Щоб це ніколи не повторилося. Ніколи! Із жодним народом світу.

Ілюзії, якими жили люди на початку ХХ століття, що ось-ось прийде гармонія націй, держав, економіки, розвіялися надто швидко. Жоден з етапів людського життя не був таким страхітливим і людиноненависницьким, як це століття. Його божевілля Першої та Другої світових воєн, ГУЛАГу та Кампучії, геноциду вірмен та євреїв, штучного голоду в Україні і страхіть маоїзму сьогодні триває в Чечні, Азербайджані, Вірменії, Югославії.

Невже це неминучий шлях розвитку людства? Невже на початку нового тисячоліття ми не спроможні зупинити цю ланцюгову реакцію винищення одне одного?

Я цілком розумію, що немає універсальної відповіді на це питання. Кожну проблему, кожную суперечність треба розв'язувати по-своєму. І не випадково, аби вижити, щоб якось координувати дії різних держав і народів, створено Організацію Об'єднаних Націй, започатковано Гельсінський процес зі співробітництва та безпеки в Європі, відбуваються інтенсивні пошуки інших шляхів порозуміння на Землі. А пошуки нових шляхів людства складаються з пошуків кожного з народів, на кожному конкретному етапі його історії.

На етапі створення народом України своєї держави, коли трагічний досвід минулого має бути усвідомлений якнайглибше, коли виникла надія відродження культур народів України, а серед них і єврейської, я питаю людей. Про Голокост, про Бабин Яр, про здатність людства враховувати трагічні уроки минулого, про сподівання, якщо не на щастя в майбутньому, то на виживання.

Я вельми вдячний усім, хто відповів мені на анкету. Частина тих відповідей я пропоную увазі читачів (повністю відповіді видруковані в «Сучасності», № 8, 1992 р.). Але спочатку питання.

Леонід ФІНБЕРГ

1. ЩО ОЗНАЧАЄ ДЛЯ ВАС БАБИН ЯР? ЯК ВІН УВІЙШОВ ДО ВАШОГО ДОСВІДУ ЖИТТЯ? ЧИ ЖИВА ДЛЯ ВАС ПАМ'ЯТЬ БАБИНОГО ЯРУ?

2. ЯК ВИ ГАДАЄТЕ, ЧИ Є В НАРОДІВ УКРАЇНИ, СВІТУ ПАМ'ЯТЬ ПРО ТРАГЕДІЮ БАБИНОГО ЯРУ ЯК ПРО ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ, УБИВСТВО БЕЗНЕВИННИХ ДІТЕЙ, ЖІНОК, ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ? ЧИ ПОСЕРЕД БЕЗЛІЧИ БОЖЕВІЛЬ ХХ СТОЛІТТЯ ЦЕ МОРЕ КРОВІ ВЖЕ НЕПОМІТНЕ?

3. УРОКИ ОСВЕНЦІМА, ТРЕБЛІНКИ, БАБИНОГО ЯРУ... ЧИ НЕ МЕТАФОРА ЦЕ? АДЖЕ НЕ ТАК ДАВНО БУЛИ КАМПУЧІЯ, СУМГАЇТ, БАКУ... ЧИ ЗАСВОЇЛИ МИ УРОКИ ІСТОРІЇ? ЯКЩО НІ, ТО ЧИ ЩЕ МАЄМО НАДІЮ НА ЦЕ?

4. ЯК НА ВАШУ ДУМКУ, – ЧИ ЗДАТНЕ ЛЮДСТВО НА ПОРОЗІ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ ЗАХИСТИТИ СЕБЕ ВІД САМОГУБСТВА? ЧИ СТВОРЯТЬ ЛЮДИ БАР'ЄР БОЖЕВІЛЛЮ САМОЗНИЩЕННЯ? НА ЩО Ж НАДІЯ?

ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ

**Олександр БОРЩАГОВСЬКИЙ,
письменник (Москва)**

Із Бабином Яром мене пов'язує так багато, що мені краще не вдаватися в подробиці, вони потребують багатьох сторінок. За необхідністю відповідаю коротко.

Дорогою до Бабиного Яру йшла моя дружина Валентина (молода жінка, яка стала моєю дружиною 1946 року) з маленькою донечкою на руках (Світланою Кармалитою, нині – кіносценаристкою, дружиною режисера Олексія Германа), йшла довго, благаючи свою сусідку залишити їй на деякий час маленького сина, залишити до благополучного влаштування євреїв на новому місці, куди... вивезуть їх німці. Адже такою була загальна трагічна помилка.

Валентину зі Світланою прогнав із натовпу німецький офіцер (якщо б вони зробили ще хоч сотню кроків по Львівській, вони б уже ніколи не повернулися).

На світанку 7 листопада 1943 року я понтоном поміж військовою технікою, що рухалася через Дніпро, так би мовити, не увійшов, а «вбіг» до Києва, рідного мого міста. Через годину в районі житлового будинку письменників (Леніна, 68) мене гукнув сивий, похилого віку, як мені здалося, чоловік, назвавши Шурую – по імені мого білоцерківського дитинства. Я ледве впізнав його, чоловіка, який народився усього на два-три роки раніше від мене, але на вигляд значно старшого. Він був саме у тій похоронній команді, котра ховала, а потім наприкінці літа 1943 року спалювала останки жертв Бабиного Яру; частина приречених (невелика) врятувалася раптовою втечею у напрямку Подолу. Тоді, 7 листопада 1943 року, я вперше почув про трагедію Бабиного Яру.

Гадаю, що пам'ять про Бабин Яр живе в людях, живе саме так, як і має жити висока трагедія: не гнітючи щогодини, не перетворюючи на пекло внутрішнє наше життя (це було б жахливо!), існуючи в нас великим і милосердним набатом, то стихаючи до нечутного, то знов вибухаючи покаанням і відчаєм.

Бабин Яр можна виокремити навіть із тієї ваханалії жорстокості, якою позначене ХХ століття, але будемо справедливими і дозволимо іншим народам, на інших меридіанах виразніше чути інші голоси, відчай своїх жертв, своїх матерів і дітей. У цьому світовому трагічному оркестрі звучать сотні «інструментів», свій нам чути краще, але як важливо не випускати з поля зору і весь оркестр!

Ми з вами щойно стали свідками беззаперечного і могутнього повернення історичної пам'яті про Бабин Яр, повернення не випущеного, а такого, що

убезпечує. Проте не можу сказати, щоб я вірив у повне зцілення, у таке засвоєння уроків історії, котре цілком унеможливить (або надто утруднить) повторення подібних трагедій. Важко не бачити болячок нинішнього світу, не чути смороду шовіністичного, фашистського гниття. Шлях до розуміння, злагоди, милосердя надто складний і вельми довгий, але яким коротким, яким швидким і раптовим буває назадній шлях – до ненависті, ворожнечі, погрому, братовбивства...

Сумнівається? Погляньте на карту світу та країни.

Не гадуватиму про напівбожевільця і напівфашиста Звіада Гамсахурдіа, згадайте Північну Ірландію, тамтешні вбивства і геноцид на релігійному ґрунті. Шовінізм – найнезнищенніша, найпопулярніша, найстрашніша за «бактеріальним» самопродукуванням з усіх отруйливих, смертоносних речовин.

І якщо в юності мій зятятий космополітизм був стихійним, від уроків батька і самої природи, то сьогодні він у мене стократ сильніший.

**Алік БАБЬОНИШЕВ,
історик (США)**

1. Бабин Яр (як і Освенцім, і Колима, Камбоджа Пол Пота) – це одна з чорних дір всесвіту, що загрожує поглинути людську історію, пастка на шляху розвитку цивілізації, яка бере під сумнів сам факт поступу у розвиткові людства. Для мене є важливою історія боротьби за пам'ять про нього в хрущовсько-брежневські часи: зібрання людей в річниці, спротив влади, спроби замити яр піском і, нарешті, потворний пам'ятник. Усе це доля моєї генерації, усвідомлення нею відповідальності.

2. Гадаю, не повинно бути злочину такого ґатунку, який не має пам'ятника (пам'яті). Якщо нині здається, що перед нами суцільне море крові і насильства, борг істориків відтворити справжню картину, згадати кожну жертву, незалежно від національної належності.

3. Людство загалом дістало з Другої світової війни серйозний урок. Але його цілком зрозуміли лише в розвинутих країнах. Країни третього світу його не засвоїли, бо націоналізм видавався їм власним шляхом розвитку. Це стосується і народів колишнього СРСР, а почасти і народу Ізраїлю.

4. Механізмом виживання здається реальне переоцінювання вартостей, що неминуче відбувається у світі з підвищенням рівня цивілізованості. Сучасну ієрархію цінностей можна умовно позначити так; людина (особистість), народ (культура, історія), держава (суспільство). Визнання абсолютної безконечної вартості особистості є моральною перепорою до самознищення людства у найближчому майбутньому. Механізмом буде величезний науково-економічний потенціал розвинутих країн.

**Тарас ВОЗНЯК,
філософ (Львів)**

1. Бабин Яр як моральна максима поставав переді мною поступово причому не безпосередньо як саме Бабин Яр, бо таких було доволі. Щонайперше повинна була усвідомитися наявність самого єврейського народу, що зовсім не є таким зрозумілим, як декому здається. Для народженого в Галицькій провінції хлопчини єврейство та євреї були радше старозавітним народом та ще, може, відголоском Різдваєних Свят. Тобто чимось радше казковим, ніж реальним. Вже потім вони з'являлися з біблейської невизначеності: в розмовах старших людей, усі спогади яких, як і сьогодні, залишилися в роках двадцятих-тридцятих міжвоєнної Польщі. І тільки потім по якомусь умовчужанню і згадуванні когось в середньому роді як дитини чи безсловесної істоти проступав якийсь нечіткий контур. Важко було скласти до купи веселий і смішний образ Вертепу і те мовчання. І тільки на якомусь там курсі вищої школи зі здивуванням з'ясувалося, що не всі, хто розмовляв по-російському, були росіянами. Однак, що важливо у цій провінційній історії? Гадаю, саме це скупе мовчання. Мовчання як усвідомлення того, що сталося, яке не допускає дешевого вуличного каяття і як певна табуована пам'ять дає ще один шанс жити далі. І водночас, усе ж відчувати спільну вину і наш вселюдський занепад.

2. Пам'ять є різною. Є скорбота, а є і пам'ять як констатація. Проста констатація такого факту у свідомості мільйонів, за відсутності моральної оцінки, є своєрідним цинізмом, якого не позбавлені багато хто, причому як у нашій країні, так і поза нею. Інколи доволі неприємно зустрічатися з дослідниками такого ґатунку. Так само, як і з гіпертрофованими, а часто професійними скорботниками, їхній моральний стосунок до того, що відбулося, теж часто нещирий і є стереотипом масової свідомості. Важливо, щоб пам'ять стала актом особистим, більше того – інтимним. Не може бути групового каяття чи скорботи. Тому до питання пам'яті про Бабин Яр я підійшов би радше якісно, ніж кількісно – чи пропустили ми його через своє серце, або в християнській парадигмі – чи співчуваємо ми мукам Христовим? Чи дійшов хоча б один із нас того покаянного спів-чуття як спільного зазнавання його *страстей*, коли палить сором за те, що ти тут, а він там, на хресті. Чи в багатьох із нас кровоточать стигмати віри? А отже, й любові та каяття. Отож – скільки в нас пам'яті як співчуваючого стигматизму? Не знаю.

3. В першому ж слові запитання криється і відповідь. Що є урок? Це щось, що відбулося і зафіксувалося як відповідь на запитання. Повторення після Освенціму Кампучії і Сумгаїта мало б наштовхнути нас на констатацію, що історія нас учить того, що нічого не учить. Однак – хто дістав цей урок? Ми звикли відповідати – ми. А що є це ми – народ. Так, у суспільній свідомості є моральна неґація геноцидів. Але вона працює тільки на рівні свідомості. Як

народ чи суспільна свідомість ми заперечуємо все, що сталося. Але кожен із нас зокрема у глибині своєї душі чи має досвід цього заперечення? Чи засвоїв він як особа цей урок? Чи став цей урок інтимним? Багато хто просто не задумувався. Не до того. Багато хто так і не розвинув у собі своє інтимне й так і живе в суспільному, а, отже – поверхневому – так і не знаючи, що в нього в душі і на що він здатний. Отака недорозвинутість душі і є причиною такого частого повторення геноциду. Чи маємо ми надію на засвоєння уроку? Але ж, щоб засвоїти його, потрібна не пасивна надія, а щоденний душевний труд. Можливо, свого роду «виховання почуттів». Тому надію я б визначив як труд душі і працю як над своєю, так і над іншою душею.

4. Із винайденням атомної бомби людство, як писав Рассел, вперше опинилося в ситуації, що воно суто фізично може себе знищити. Техніка, над якою людина домінувала, задомінувала над людиною. З одного боку, це зробило людство смертним, але водночас і відповідальним за своє життя. Тобто воно стало дорослим. Смертність – це відповідальність за дароване тобі життя при нагоді цим даром знехтувати. Те ж саме стосується всіх народів, які теж із суто технічного боку, не так важко, принаймні, можливо, винищити. Отож, питання стоїть так: кому дали до рук зброю самознищення – несвідомій дитині чи мужу, що прийняв дар життя, аби його зберігати. Рано чи пізно біля кнопки, що запускає ракету, може опинитися й доросла дитина з нерозвинутою вдячністю, як відповідь на «дар життя». Отже, нашою надією може бути тільки формування цієї вдячності, яка можлива лишень за умови розвинутої духовності в кожному з нас.

**Семен ГЛУЗМАН,
лікар (Київ)**

1. Перша пам'ять про Бабин Яр – розповідь батька. Там загинув його батько, аж ніяк не комісар, чи енкаведист, старий, раніше – робітник на заводах.

Перше знання про Бабин Яр було більше «інформаційним» (специфіка мого віку тоді – дитинство, «історичність» самого факту).

У мій власний життєвий досвід Бабин Яр увійшов вельми конкретно в юності (60 роки). Оскільки відвідини Бабиного Яру 29 вересня для того часу були вчинком майже героїчним, поєднаним із кар'єрними неприємностями для багатьох (мій близький знайомий, член КПРС, боляче переживав, що не може іти туди з квітами саме через побоювання зашкодити своїм кар'єрним планам). Там – і перше власне враження про місце, роль і спрямованість роботи КДБ, і перше власне спостереження державного антисемітизму в дії.

Наприкінці 60-х років Віктор Платонович Некрасов в один із тихих зимових вечорів докладно розповів мені про жахи післявоєнної Бабиного Яру, показав фотографії, зроблені ним тоді.

Уживаюсь з усім тим досить легко. Чому? Тому що давно зрозумів: проблема не в тих німцях (українцях, росіянах, чувашах, новозеландцях...), що розстрілювали в Бабиному Яру (так само, як і в іншому розумінні, проблема не в тих євреях, які служили в ЧК–НКВС–МДБ). Проблема – в обставинах, в історії, тобто в системі тоталітаризму. В брежневські часи я поділяв табірні будні з поліцаями, в тому числі і тими, хто стріляв зі стіни Варшавського гетто; звикнути до цього було важко, але dokonче потрібно. Допомогло чітке бачення того, що ці старі люди нині вірно служать новому Молоху, комуністичному. Жалюгідні гвинтики Історії... Чому я повинен їх ненавидіти, тих, хто чужими смертями платив за власне життя (полон, голод, вибір «або-або»), якщо абсолютно спокійно живу серед людей, які мене мучили, які вбили мого друга Валерія Марченка... Розумію, що з погляду романтичної літературності це можна засудити, але це – життя. Щиро вважаю: з усім цим потрібно зживатися спокійно, інакше – нова кров, новий привід для помсти. Пам'ятати – зовсім не означає ненавидіти.

2. Гадаю, пам'ять про Бабин Яр у колишньому СРСР мінімальна. Цього прагнули наша колишня влада, а вони в усьому, крім економіки, працювали досить результативно. Спотворена, на жаль, не лише історія, спотворені ті функціональні системи мозку, якими homo totalitaricus сприймає навколишній світ, оцінює його. І тут, звичайно, проблема не лише у ставленні до євреїв...

3. Шанс засвоїти уроки своєї історії є. Але він – не в судах, не в публікаціях архівних документів. Не пише в них. Він і в тому, як житимуть люди сьогодні. І завтра. І – чи буде незалежна Україна справді правовою державою. Фундаменталізм (нехай і східноєвропейського ґатунку) як засада державної незалежності не може призвести ні до чого іншого, як до нових страждань, нових рік крові. Не розуміти цього – безумство.

4. Тут відповідь завжди буде захована на особистих поглядах того, хто відповідає, його життєвому досвідові, надіях... Я, скоріше за все, реаліст (синонім – песиміст). Чи виробить... не знаю. Хочу вірити, дуже хочу вірити.

На що сподіватися? На себе. Тільки на себе. На свою щоденну працю. Як на мене, найстрашніший гріх нашого суспільства, наших людей – байдужість. Історія сліпа, майбутнє залежить від нас. Багато в чому залежить від нас. Якщо ми побудуємо державу, що максимально дотримуватиметься прав людини. Кращого рецепту немає, поки що не придумали.

**Юрій КАРАБЧІВСЬКИЙ,
письменник (Москва)**

1. Є такі явища на землі, які роблять життя нестерпним. Не в даний момент, не для когось конкретно, а взагалі – життя. Бабин Яр – з таких. Жити на світі в той час, коли існує Бабин Яр – неможливо, соромно і недостойно.

Але ми живемо. Не знаю, чому. В нас працює якийсь незалежний від нас механізм, що встановлює ганебну рівновагу поганого і доброго, хоча насправді ніякої рівноваги бути не може, це цілком очевидно. Бабин Яр, навіть якщо б він був один, якби це був єдиний випадок масового замордовування людей, переважив би все добро за всі часи. Але це я говорю зараз, неквапно розмірковуючи. А тоді, коли я про нього дізнався, а тим більше, коли побачив той страхотливий пам'ятник, з мускулястим матросом і мужнім партизаном, то думав, чесно кажучи, не стільки навіть про муки тих, кого там убивали (не зовсім там, в іншому місці, я знаю...), скільки про мерзенність нашого нинішнього відносно мирного існування. Там було написано, якщо не помиляюся: «На цьому місці німецькими фашистами було вбито 100 тисяч радянських громадян». Ось це «радянських громадян» – було найстрашнішим. Це було повторне знищення тих тисяч уже якось убитих євреїв, менш, можливо, жорстоке, але не менш цинічне. Євреї приходили сюди – пом'янути євреїв, антисеміти приходили сюди – проклясти євреїв, але євреїв при цьому начебто і не було, – їх не просто один раз розстріляли і поскидали до рову одне на одного – їх перманентно стирали з пам'яті, виганяли уже не з життя – зі смерті. Ось, по-моєму, найстрашніше в цій історії. Мені не дуже подобалося те, що тоді, років тридцять тому, написав Євтушенко, але нині я до цього вірша ставлюся інакше. Це той випадок, коли поетичні достоїнства стають другорядними, а наперед виходять совість, порядність і мужність. Я взагалі по-різному до нього ставлюся, але тут саме той випадок, коли він справді «сказав за всіх»... А жити все одно – неможливо.

2. У мене дуже мало оптимізму в питанні співчуття одного народу іншому. Людина людині – так, може співчувати, іноді – до самовідданості і жертвовності. Але народ народові... Це надто важкі, надто інертні і надто егоцентричні конструкції. Людина може бути самовідданою, народ – ні. Він завжди замкнений на власні потреби і ніколи свідомо не зашкодить собі, і біль чужий як свій – не відчусь.

3. Я був у Вірменії за часів Сумгаїта, і Ходжалі, і Баку, і Кіровабада. Розмовляв із дівчинкою, яку згвалтували вісімнадцять чоловік, а сестра її ховалася під ліжком. І з братами, на очах яких проламали голову їхньому батькові, і вони на матраці відтягували його з кімнати до кімнати, залитою кров'ю, відступаючи перед натовпом погромників, а коли відступати стало нікуди, кинулися на нападаючих з ножами, і ті раптово відступили... Це було 1988 року. А недавно у вірменському селі в Карабасі вбили тринадцятилітнього хлопчика, попередньо відрізавши йому вуха... Ні, я не вірю ні в які уроки. Уроки дістають лише ті, хто і так навчений, і – навчити можна лише того, хто воліє вчитися. Нам хочеться бачити зло під окремою вивіскою, щоб чітко знати, свідомо: ось воно там. А воно виникає у зовсім несподіваному місці. Наприклад, ми кажемо собі: «Зрозуміло, іслам – специфічна релігія, особлива етнопсихологія... Але от грузинські бойовики-християни знущаються з

мусульман-осетинів – і всі наші побудови ламаються. А потім узбеки-мусульмани ріжуть мусульман-турків... І все ж таки, мабуть, у всіх цих випадках ми маємо діло з виявом того, що можна було б, ніяк не ображаючи ані окремих людей, ані цілих народів, назвати азіатчиною. Можливо, в цьому об'єднанні – ключ і якась усе ж надія? Я маю на увазі – в європеїзації.

4. Звичайно, можна заперечити, що німці... Але тут, мабуть, все-таки є безсумнівна еволюція. Європа, за всіх відхилень, незрівнянно більше нині захищена від сплесків народного ідіотизму. Немає потреби говорити, що «Європа» – поняття вже не стільки географічне, скільки правове і соціокультурне. Англія, Франція, Японія, Тайвань, Голландія і так далі... Якщо є шлях – то він в європеїзації, але це шлях теоретичний, споглядальний. Відверто кажучи, я не думаю, що в найближчому майбутньому ним підуть усі народи і країни. Все-таки наше – кожного – спасіння в цьому житті – в обмеженості нашої уяви. Якби не цей захисний рефлекс, ми всі мали б покінчити з собою, ледве дізнавшись про Освенцім, Сумгаїт або Бабин Яр. «Страшно жити на цім світі – у ньому відсутній затишок. Вітер виє на світанку, вовки зайчика гризуть». Але ми, замість того, щоб повернути білет, як Іван Карамазов, ставимо на стіл перед телевизором тарілку з картоплею і куркою, жуємо і дивимосся, як тягнуть черговий понівечений труп, не забуваючи, проте, скрушно хитати головою. Не знаю, мабуть, коли ми вже такі живучі, треба хоча б говорити, не мовчати, і не лише до дат, і не тільки масово, і не лише **після**, а краще б у той же момент... Пам'ятаєте, Юрій Власов роки три-чотири тому на запитання з залу, що він ненавидить понад усе, відповів коротко: «Колективне прозріння!..»

**Мирослав МАРИНОВИЧ,
філософ (Дрогобич)**

1. Бабин Яр увійшов в моє життя ще в юнацькому віці як трагедія «з подвійним дном»: офіційно – як братська могила РАДЯНСЬКИХ громадян – і неофіційно, про що говорилося трохи не пошепки, з присмаком протесту щодо влади, – як кривавий слід геноциду ЄВРЕЇВ.

Бабин Яр поряд з іншими символами сатанинської жорстокості став для мене свідченням того, що людство насправді тяжко хворе особливим видом епілепсії. Час від часу з сумною регулярністю воно мусить зірватися, впасти (згадаймо, епілепсію в народі називають падучою) у конвульсії терору, садизму і жаху, щоб потім отямитися і, витираючи криваву піну, спокутувати тяжкий гріх. Слово «мусить» тут – данина історії, але не фатальний прогноз на майбутнє.

2. Так, Бабин Яр – це символ передусім геноциду єврейського народу. І будь-яке замовчування цього факту не тільки виповнює душу євреїв жалем та образою, а й спотворює світову історію. Припускаю, проте, що у свідомості

ще багатьох громадян колишнього Союзу слово «радянський» затуляє виразну національну спрямованість масакри в Бабиному Яру.

Але гострота усвідомлення національного горя часто стає причиною іншої аберації історії – усвідомлення себе «найбільш скривдженим народом». Така проблема стоїть перед багатьма народами, а не тільки перед євреями. Для прикладу, хоч би яку муку відчувало моє серце українця від фотографій напіврозкладених трупів жертв голоду 33-го чи від усвідомлення кривавих покосів у моєму народі в час гулагівських жнив, я не маю права забувати ні Бабиного Яру, ні трагічної прометеївської прикутості вірмен до Кавказьких гір і жаху їхніх не менш регулярних геноцидів. Не смію забувати про кампучійські експерименти і про пошматоване тіло курдського народу.

Є щось противне Богові у спробах вивищити свої страждання понад страждання інших. Так можна не помітити напівзотлілої української вишиванки в ровах Бабиного Яру і маленької зірки Давида, наприклад, у Дрогобицькій катівні НКВС.

4. Відповідаючи на питання, як захистити себе від самогубства, я все ж не можу обійти релігійну перспективу світу, якій довіряюся і без якої не мислю собі майбутнього. Людство не барон Мюнхгаузен і не витягне себе з трясовиння за комір. Феномен сторонньої допомоги, Батьківської руки мусить виявитися обов'язково. Але для цього потрібна одна передумова: людство має здобутиися на потужне вольове зусилля в бік Добра, на яке відгукнеться Небо.

Якщо покладатимемо свої надії на Зло, яке в наш час виявляється у міжнаціональній чи міжконфесійній ненависті, військовій агресії та насильстві, то до нас і відгукнеться Зло. Але це будуть останні сутінки світу, після яких западе ніч.

Якщо ж прагнемо торжества Добра, то мусимо його виявити в собі, людях і в мудрих формулах співжиття. Кожен мусить сам собі стати месією і довіритися законам Добра, не озираючись на те, чи багато людей довкола пішло тим же шляхом. На жаль, це завдання не можна розкласти на чіткі параграфи політичної програми. Від катастрофи нас порятує не політична партія, а людське серце.

**Григорій ПОМЕРАНЦ,
філософ (Москва)**

1. Бабин Яр – це місце, де могла лежати моя мама. Вона своєчасно виїхала, але могла б і не встигнути. Це місце, де київська номенклатура хотіла влаштувати стадіон.

2. Ніякої загальної пам'яті геноциду немає. Німці вжахнулися тому, що зробили їхні батьки й діди. Турки не вжахнулися і, як і завжди, ненавидять вірмен. Я трохи спрощую, але така позиція уряду і провідних газет.

У ХХ столітті було чимало масових убивств, убивств цілих категорій людей, шкідливих з погляду напівнауки. Іноді вбивали за етнічною ознакою, іноді – за соціальною. Останнє варто було б назвати не геноцидом, а страто-цидом (наприклад, ліквідація куркульства як класу). Я не беруся судити, що гірше. По-моєму, про це найвдаліше написав Василь Гроссман: те й інше однаково жахливе.

3. Усі масові вбивства засновані на ідеї, що особистість не має значення, що клас, або народ, або нація, або раса найважливіше. Це надто давня ієрархія цінностей. Плем'я, яке перемогло інше плем'я, могло цілком вибити його. Тоді це не називалося геноцидом. Сліди племінних війн збереглися і в Біблії, і у слов'янському літописі:

«...погибоша аки обре, их же несть ни племени, ни наследка». Час від часу така ідея і пізніше оволодівала масами (наприклад, гайдамаками, які здобули Умань).

Нині, у зв'язку з розпадом комуністичної наддержави та зростанням національної самосвідомості відбувається повернення до трибалізму. Людям здається, що ізгоями вони були у позанаціональній державі, а у новій, етнічно чистій, вони знайдуть самих себе. Так мріяли комуністи – знайти себе у справедливій пролетарській державі, без зайвих, експлуаторських класів. Новий світ нічим не кращий від старого. Справжнє звільнення від більшовизму – це звільнення від духу ненависті. Це не в тій або іншій ідеї, а в ненависті до чужого, соціально чужого або національно чужого – все одно. Справжнє звільнення від тоталітаризму – в ієрархії цінностей, яка була утверджена ще 2000 років тому: «Я приніс не мир, а меч. Розлучу батька з сином...» Особистість буттєво глибша, ніж народ. Особистість безпосередньо вкорінена в Богіві, і найглибший корінь особистості – не в національному ґрунті, а в Небі. Це не означає, що нація або сім'я не мають значення, але їхнє значення нижче, ніж гідність особистості. Доти, доки це не зрозуміло, стрілянина в Карабасі, в Осетії, у Придністров'ї не припиниться. Конфлікт у Криму – помста за грубе порушення прав татар, засуджених не як індивідів, не за окремі злочини, а гуртом – весь народ. Нині два народи, які поділили татарські домівки, опинилися під владою ненависті. Без виходу з ненависті не буде миру.

4. Ми стоїмо на порозі найбільшої кризи в історії людства. Вперше у руках людей є засоби погубити всю біосферу. Наше почуття відповідальності нижче, ніж наші технічні можливості. Нації схожі на підлітків, які навчилися стріляти. На що сподіватися? На усвідомлення небезпеки і зростання почуття відповідальності. На зростання глобальної свідомості. Якщо не буде глобальної свідомості, якщо вартість людини і людства стоятимуть нижче від національних інтересів, національного престижу і національної пихи, – ми неодмінно загинемо. Це стосується і планети загалом, і тієї її частини, яка колись була Російською імперією.